
ISTORIE ȘI CRITICĂ LITERARĂ

CZU: 821.135.1.09(498)

<https://doi.org/10.52505/llf.2024.2.01>

***ISTORIA IEROGLIFICĂ*, DE DIMITRIE CANTEMIR. IMAGINAR VERSUS CUNOAȘTERE (I) MEDIATĂ: DIALOGUL EPISTEMELOR**

Nina CORCINSCHI

Doctor habilitat în filologie

E-mail: nina.corcinschi@sti.usm.md

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4903-4477>

Institutul de Filologie „Bogdan Petriceicu-Hasdeu” al USM

***THE HIEROGLYPHIC HISTORY*, BY DIMITRIE CANTEMIR. IMAGINARY VERSUS (I) MEDIATED KNOWLEDGE: THE DIALOGUE OF EPISTEMES**

Abstract. Dimitrie Cantemir's *Hieroglyphic History* is a complex, multi-layered novel that involves a double hermeneutic: the symbolic and the empirical, the documented. To understand this novel in all its nuances, it is necessary to consider the medieval system of knowledge, sensibility and imagination, as well as the historical, religious, ideological and cultural context of the 18th century. Cantemir's philosophical scope and universalist openness went far beyond the level of local culture. Christian dogmas, the symbolic way of relating to the world that was specific to his time are the starting point for his fictional vision. With writing strategies and techniques, Cantemir uses elements of tradition to construct a new world that is symbolically and allegorically "phosphorescent". Cantemir's bestiary is populated by animals that acquire hybrid, strange, phantasmagorical dimensions that correspond not to reality, but to an ethical vision of the author. In order to exemplify a morally degraded reality, he employs a creative approach to transform an entire religious paradigm and traditional code of relating to existence.

This first novel of Romanian literature far surpasses the period of 1705 and illustrates the strong lines of development of European artistic reflection. At that time, the author was already aware of his status as a scribe, being in Romanian culture "the first writer in the true sense of the word".

Keywords: medieval knowledge, imaginary, bestiary, novel, animals.

Rezumat. *Istoria ieroglifică*, de Dimitrie Cantemir este un roman complex, multiplu stratificat, care implică o hermeneutică dublă: cea simbolizantă și cea empirică, probată documentar. Înțelegerea nuanțată a acestui roman implică asumarea unei perspective

adecvate sistemului de cunoaștere, de sensibilitate și de imaginar medieval și stabilirea contextului istoric, religios, ideologic, cultural din sec. XVIII. Cantemir, cu vasta lui cuprindere filosofică, cu deschiderea lui universalistă, depășea cu mult nivelul culturii autohtone. Dogmele creștine, modul simbolic de raportare la lume, specifice epocii, sunt, pentru el, rampe de lansare a unei proprii viziuni ficționale. Cantemir folosește elemente din tradiție pentru a construi – cu strategii și tehnici scriitoricești – o lume nouă, „fosforescentă” simbolic și alegoric. Bestiarul lui Cantemir este populat cu animale ce dobândesc dimensiuni hibride, ciudate, fantasmagorice, corespunzând nu realității, ci unei viziuni etice a autorului. Pentru a ilustra o realitate a degradării morale, acesta convertește în mod creator o întreagă paradigmă religioasă și un cod tradițional de raportare la existență.

Acest prim roman al literaturii române depășește cu mult epoca de la 1705, ilustrând liniile de forță ale evoluției reflecției artistice europene. Autorul își conștientiza încă la acea vreme, statutul de scrib, fiind în cultura română „primul scriitor în adevăratul înțeles al cuvântului” (Bogdan Crețu).

Cuvinte-cheie: cunoaștere medievală, imaginar, bestiar, roman, animale.

Dimitrie Cantemir, diplomatul, principele, savantul și, în principal, scriitorul – după secole de receptare, reprezintă încă o provocare dificilă pentru cercetătorii filologi. Proba cea mai solicitantă rămâne a fi complexa, labirintica lui *Istorie ieroglifică*. Dacă *Divanul...* și alte scrieri din tinerețe se încadrează în tradiția gândirii creștine medievale – așadar, presupun coduri (mai) accesibile de lectură –, capodopera sa absolută, *Istoria ieroglifică*, se desprinde de stereotipurile și tabuurile postbizantine ale epocii, pentru a instaura o nișă nouă în cultura română – cea a realității reprezentate estetic, și nu oricum, ci în mod *profesionist*. Adică o reprezentare elaborată, minuțios gândită și documentată, construită cu o abilitate fără precedent în epoca de la 1705. Pentru exegeții cantemirologi, *Istoria ieroglifică* înscrie „într-o manieră generală, un nou moment fondator în evoluția literaturii românești” (Lemny 2023, p. 26), autorul ei fiind în cultura română „primul scriitor în adevăratul înțeles al cuvântului” (Crețu 2019, p. 19).

Spirit erudit, Cantemir și-a asumat cu responsabilitate statutul de scrib, și-a luat foarte în serios vocația literară. Cunoașterea enciclopedică, inteligența creativă neobișnuită, curajul de-a înfrunta mentalități și convenții inerțiale și, nu în ultimul rând, ambiția și orgoliul de creator ce avea conștiința propriei valori și a propriei misiuni au constituit punctul de rezistență în *facerea* acestui roman cu totul insolit în peisajul cultural românesc. Pentru arheologii epocii medievale, pentru cunoscătorii tiparului lumii vechi de cunoaștere și raportare la existență, este limpede faptul că Dimitrie Cantemir, cu vasta lui cuprindere filosofică, cu deschiderea lui universalistă, depășea cu mult nivelul culturii autohtone. „Deși dă consistență culturii noastre vechi, Dimitrie Cantemir nu este un produs al acesteia. Sursele sale sunt dintre cele mai diverse, orientale, est-europene și occidentale deopotrivă”, scrie Bogdan

Crețu (*Ibidem*, p. 19). Dogmele creștine, modul simbolic de raportare la lume, specifice culturii române de la acea vreme, sunt, pentru el, rampe de lansare a unei viziuni ficționale originale, care ilustra, în mare, liniile de forță ale evoluției reflecției artistice europene. De aici, regretul generalizat că, nefiind publicat la timp, în 1705 (ci tocmai în 1883), romanul n-a putut avea un rol modelator pentru cititorul român medieval. „Când scria *Istoria ieroglifică*, Cantemir nu avea o tradiție în cultura română la care să se raporteze, cu care să intre în dialog. Această tradiție s-a format mai târziu și, din păcate, Cantemir a ratat șansa de a contribui la ea” (*Ibidem*, p. 79).

Prin ce obține caratele de capodoperă acest roman, cum a fost construit și care au fost mizele scriitorului? Ne ajută să răspundem la aceste întrebări specialiștii cantemirologi și, în special, cartea lui Bogdan Crețu *Inorogul la porțile orientului* (ed. a II-a, Cartier, 2019).

Prima parte a acestei lucrări excelent documentate și expuse într-un savuros stil narativ răspunde la întrebarea *cum* îl citim pe Cantemir, cum citim în genere un autor dintr-o altă epocă istorică și culturală. Ni se oferă precizări metodologice esențiale. Prima regulă ar fi respectarea *codurilor de lectură* specifice unei astfel de lucrări. Lumea lui Cantemir este construită în baza unui set de cogniții, de reprezentări mentalitare, de percepții, sensibilități, ideologii și viziuni cu totul diferite de cele contemporane nouă. Dioptriile cititorului trebuie să fie ajustate mai întâi la „sistemul de cunoaștere” medieval și focalizate pe stabilirea contextului istoric, religios, ideologic, cultural din sec. XVIII. În caz contrar, „...plasate într-o altă epistemă, textele din alte veacuri devin străine de propria sursă, de acumulările care le-au generat. Sunt silite să vorbească o altă limbă, să răspundă unor exigențe, unor așteptări străine, în fine, să se metamorfozeze. Nu mai sunt citite, ci malformate, răstălmăcite” (*Ibidem*, p. 9).

Bogdan Crețu precizează că în bestiarul lui Cantemir „imaginarul și cunoașterea se suprapun (...) și ceea ce pentru noi e fantastic, pentru medievali ținea de certitudine” (*Ibidem*, p. 9). Atribuind animalelor și păsărilor încărcătură simbolică, omul medieval își asigura o existență normativă și o perspectivă morală reglatoare. El își explica nevăzutul și neștiutul prin simboluri care-i făceau lumea inteligibilă și mai puțin înspăimântătoare. O întregă tradiție creștină mizează pe patternuri morale iconice. Fiziologul din Biblie, conținuturile iconografiei creștine, bestiarele etc. transmit – prin reprezentări animaliere – un cod moral în spiritul valorilor creștine. Mielul este imaginea milei, a smereniei, a candorii. Albina – a hărniciei. Șarpele – a vicleniei. Pentru omul medieval, un animal – indiferent de natura lui reală sau fantastică (dar în care medievalii credeau neștirbit) – era *instanță conotativă*. Reprezentând simbolic o formă a binelui sau a răului, animalul servea drept busolă spirituală în drumul muritorului de rând spre mântuire.

Curios este faptul că Dimitrie Cantemir folosește elemente din tradiție (folclor, cronici medievale, conținuturi religioase, simboluri ale creștinătății) pentru

a construi – cu strategii și tehnici scriitoricești – o lume zoomorfă nouă, contradictorie, „fosforescentă” simbolic și alegoric. Deconstruiește tradiția pentru a o replămădi într-o paradigmă în care imaginația și cunoașterea se suprapun, iar epistemele instaurează un dialog proteic și subtil. Bestiarul lui Cantemir este populat cu animale ce dobândesc dimensiuni hibride, ciudate, fantasmagorice, corespunzând unei viziuni culturale, dar și subiective, personale a autorului. Acestea sunt subsumate unui demers etic, vindicativ în subsidiar, având referenți în realitatea imediată. Fiind o natură erudită, conectată la cultura europeană și orientală, Cantemir are curajul *individualizării și al personalizării actului de creație*. Scriitorul reușește să iasă din scheme tabuizate de gândire, să ia distanță în raport cu dogme religioase și simbologiei creștine. Mai mult, „în alegoria sa, Cantemir intră în polemică nici măcar discretă cu o tradiție patriarhală, încă normativă: aceea a gândirii religioase (...), el depășește litera sistemului iconografic și simbolic creștin pentru a marca precaritatea morală a realității, care nu are resurse de a respecta modelul perfecțiunii, așa cum este el înfățișat în «cartea naturii»” (*Ibidem*, p. 15). Pentru a ilustra o realitate a degradării morale, Cantemir convertește în mod creator o întregă paradigmă religioasă și un cod tradițional de raportare la existență. Nu e de mirare faptul că o astfel de lucrare „eretică” nicidecum nu putea fi publicată la acea vreme.

În bestiarul lui Cantemir, crocodilul nu este un animal instinctual, așa cum îl atestă tradiția, ci are „simțul valorilor”. Contrar imaginarului social, liliacul este personaj pozitiv. El e un mesager al adevărului. Corbul (alias Constantin Brâncoveanu) este reprezentarea răului, a tiraniei și a falsității. Hamelionul – a ipocriziei și a relei-voințe, struțocămila este încarnarea stupideniei. Nevăstuica, asociată, prin tradiția creștină, imaginii Sfintei Marii, ipostaziază în mod uluitor figura unei femei frumoase, dar ușurate.

Inorogul este și el desacralizat, extras din legenda în care a fost salvat de o fecioară. Simbol al castității, acesta este nevoit să-și sacrifice inocența, să se adapteze într-o junglă umană, viciată de nedreptate și compromisuri. Aderența inorogului la lumea maculată a corbului reprezintă declinul total al binelui, răul social, care nu poate fi evitat. Animalele din *Istoria ieroglifică* ilustrează o lume pe dos. O lume dereglată moral, refuzând să mai corespundă unui „model care poartă pecetea armoniei divine” (*Ibidem*, p. 166). Această reprezentare zoomorfă are rațiuni biografice, în sensul în care Cantemir își trăia propriul destin într-un context istoric și social în care nu se putea rezista decât prin compromis. În biografia romanțată a lui Cantemir, Ligia Ruscu evocă un fragment din discursul acestuia: „Prințul se opri în loc și Schlick se trezi la câțiva pași înaintea lui când îl auzi din nou vorbind. – Urzeli și uneltiri prea josnice pentru un bărbat, așa? zise el și îi tremura glasul de mânie. Ce crezi, căpitane, că îmi face mare plăcere viața pe care o duc aici? Că n-am visat altceva decât să dănțuiesc prin jurul unora ridicăți din praful drumului, care prin sânge și neam și daruri înăscute sunt cu atât de mult mai prejos ca mine și a căror singură îndreptățire la întâietate se sprijină pe hatâurile schimbătoare ale sultanilor?”

Că nu mi-am dorit altceva și nu-s potrivit pentru altceva decât să fac pe curteanul, să urzesc și, când mai am timp printre toate acestea, să mă dăruiesc cărturăriei? Să-mi iroiesc în apele astea stătute darurile cu care m-a înzestrat Ziditorul? Nu știi cum arde în mine dorul de a preface, cu mâinile mele și cu mintea mea, țara pe care mi-a lăsat-o moștenire părintele meu, domnia asupra căreia am îndreptățirea, din starea de nimicnicie și împilare în care se află acum, în ceea ce au puțința să ajungă, spre mândria mea și uimirea lumii! Dacă nu mi-ar sta atâtea piedici în cale! În loc de asta, sunt silit să privesc neputincios cum alții, lacomi și nepricepuți, înguști la minte și neștiutori, iubitori doar de putere și averi, hotărăsc soarta acestor țări fără să înțeleagă măcar ce fac și fără să le pese de urmările faptelor lor! Iar cel mai cumplit în toate astea este că, legat de mâini cum mă aflu, mă văd silit, până să ajung să am slobozia să fac ceea ce e bine pentru țară, să urmez aceleași căi pe care au călcat ei, să mă folosesc de aceleași mijloace murdare și mincinoase pe care le folosesc ei! Și apoi să ajung să mi se spună că toate astea îmi fac și plăcere, asta e de neîndurat!” (Ruscu 2023, p. 114). Iată deci o miză personală a scriiturii și un strigăt de durere și frustrare, însoțind ca un ecou imaginea inorogului înfrânt de răutatea lumii. Mânat de mari ambiții politice, inflammat de nenumărate rivalități de putere, Cantemir se pare că alege să se exprime plenar, în frustrările, vanitățile, supărările, dorințele sale, doar prin intermediul ficțiunii. Scriitorul conștientiza perfect că ceea ce nu pot percepe și acceptă contemporanii rămâne să aprecieze posteritatea.

Intenție compensativă și „manifest politic” la început, pe parcursul scrierii, observă Bogdan Crețu (2019, p. 36), *Istoria* devine tot mai mult *plăcere a scriiturii*, pentru a-și integra în final miza esențială – de document de cunoaștere, gândit pentru posteritate. Imaginația creatoare flamboiantă a principelui școlit la cultura clasică, energia debordantă a personalității lui colerice, orgolioase, vanitoase sunt strunite în sens epistemologic. Cunoștințele lui în materie de filosofie, de teologie, de relații internaționale, de etică etc. sunt instrumente prin care literatura generează sens cognitiv, dincolo de spectacolul retoric și deliciale expresive. Pentru Cantemir, conchide Crețu, „literatura însemna, înainte de toate, act de cunoaștere, de sondare a realității, de stoarcere a esenței ei altfel inaccesibile” (*Ibidem*, p. 37). Cum își construiește Cantemir lumea ficțională? Însuși autorul indică regizoral, în prefața cărții, care sunt mecanismele construcției: 12 părți, strategii de mutare a mijlocului la început, a începutului la mijloc. Are și o instanță metatextuală, Șoimul, care reprezintă un dispecerat central al ficțiunii și pare să dețină mecanismele de construcție ale textului. Zborul lui deasupra „lumii ficționale a romanului” sugerează intenția de omnisciență auctorială. Deși construiește o frază barocă, stufoasă, cu ritm denivelat, cu structuri neregulate, prozatorul nu face *artă pentru artă*, privirea lui este fixată pe cititorul ipotetic, pe care îl vede drept aliat: „Apoi, giudecătoriu asupra mea și drept sămăluitoriu să fii te poftesc” (Cantemir 2003, p. 385). Pentru a facilita lectura, scriitorul explică conceptele, precum *fantazie*, *metafizic*, *ironic*, *paradigma*, *pronostic*, *siloghismos*, *argument*, *dialectic* etc. Acestea și alte cuvinte și construcții livrești denotă intenția lui Cantemir de-a răzbuna neputințele

de exprimare ale limbajului timpului său. În lipsa resurselor locale ale limbii, se vede nevoit să împrumute termeni din retorica, filosofia europeană, să inoveze lexical, pentru a asigura eleganța și coerența discursului său. Fără să-și propună în mod expres, scriitorul contribuie astfel la modernizarea limbajului, pune „pe un alt fâgaș limba română” (Moldovanu 2002, p. 9).

Dimitrie Cantemir este primul cărturar român care impune în cultura română figura canonică a scriitorului drept spirit reflexiv, preocupat de marile întrebări și enigme ale vieții, un explorator al condiției existențiale, al adâncurilor sulfuroase ale firii omenești. Și tot el omagiază resursele, încă neștiute pe atunci, ale limbii române, în structuri discursive de mare poezie și grație stilistică.

Unul dintre cele mai izbutite fragmente însoțește figura cu care prozatorul se identifica – inorogul: „Plecatu-s-au cornul Inorogului, împiedecatu-s-au pașii celui iute, închisu-s-au cărările cele neîmblate, aflatu-s-au locurile cele necălcate, în silțele întinse au cădzut, puterii vrăjmașului s-au vândut...” (*Ibidem*, p. 693).

Prin felul în care autorul *Istoriei ieroglifice* metabolizează literar tradiția culturală, deopotrivă cu împrumuturile din cultura universală, și inovează spectaculos, într-un regim proteic al imaginarului, realitatea (i)mediată a secolului XVIII obține noi reliefuri morale și estetice.

Dimitrie Cantemir este primul nostru scriitor român în toată puterea cuvântului. E, mai degrabă, un scriitor european decât român, dar acest lucru nu trebuie să ne deranjeze, scrie Bogdan Crețu. „Odată cu el, devenim și noi europeni cu câteva secole mai devreme” (Crețu, 2019, p. 84).

Referințe bibliografice:

CANTEMIR, Dimitrie. *Istoria ieroglifică*. În: *Opere*, vol. I, ediție de Virgil Cândea, București: Editura Academiei Române și Univers Enciclopedic, 2003.

CREȚU, Bogdan. *Inorogul la porțile Orientului. Bestiarul lui Dimitrie Cantemir*. Ediția a II-a, Cartier, 2011.

LEMNY, Ștefan. *Dimitrie Cantemir: un destin românesc în Luminile europene*, Iași: Junimea, 2023.

MOLDOVANU, Dragoș. *Dimitrie Cantemir între umanism și baroc. Tipologia stilului cantemirian din perspectiva figurii dominante*, Iași: Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2002.

RUSCU, Ligia. *Cantemir: inorogul în lavirinthul neștiinții*, Iași: Polirom, 2023.

Notă: Articol elaborat în cadrul subprogramului de cercetare 010301 „Perspective interdisciplinare asupra fenomenelor de confluență și de confruntare în domeniile lingvistic, literar și folcloric în spațiul basarabean ca limes civilizațional și frontieră geopolitică”, Institutul de Filologie Română „Bogdan Petriceicu-Hasdeu” al USM.

Primit: 31.10.2024

Acceptat: 20.12.2024